346sk20

२०

भ्वादिप्रकरणे आत्मनेपदप्रकरणम्

प्रस्तावना

धातुः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन द्विविध इति पूर्वस्मिन् पाठे अस्माभिः आलोचितम्। परस्मैपदिनां केषाञ्चिद् धातूनां पाठः पूर्वं कृतः। अस्मिन् पाठे अस्माभिः आत्मनेपदिनः एध्-धातोः पाठः उपादीयते। अयं नायकधातुरस्ति। अस्य सर्वेषु लकारेषु रूपाणि प्रदर्शयिष्यन्ते। तज्ज्ञाने आत्मनेपदिनां बहूनां धातूनां रूपाणि साधयितुं शक्यन्ते। आत्मनेपदत्वात् पूर्वप्रकरणपठितानि सूत्राणि विहाय अपि भिन्नानां केषाञ्चन सूत्राणाम् आवश्यकता भवति। अत्र पाठान्तर्भावितानि एतान्येव सूत्राणि सर्वत्र आत्मनेपदधातुषु उपयोगाय कल्पन्ते। अत्रापि पूर्ववत् सूत्रव्याख्यायां प्रत्येकं पदानां किं विभक्तिसमासादिकम् अस्ति। अत्र (१/१) इति प्रकारेण प्रदत्तमस्ति। एतस्यार्थः प्रथमायाम् एकवचने अस्तीति तत्र तत्र बोद्धव्यम्।

उद्देश्यानि

एतं पाठं पठित्वा भवान् -

- तिङन्तप्रकरणस्य आत्मनेपदप्रकरणस्थानि सूत्राणि बुध्यात्।
- धातोः परम् आत्मनेपदप्रत्ययस्य प्रयोगे क्षमः भवेत्।
- एध्-धातुवत् अन्यधातुरूपाणि साधयितुं योग्यः भवेत्।
- सूत्राणि व्याख्यातुम् अर्हः भवेत्।
- आत्मनेपदधातूनां रूपाणि वैशिष्ट्यानि च जानीयात्।
- आत्मनेपदधातूनां रूपाणि स्वस्य भाषायाम् प्रक्रियाज्ञानपुरःसरं व्यवहर्तुं कुशलः भवेत्।

एध्-धातोः लटि रूपाणि

एधँ वृद्धौ इत्याकारेण धातुरयं धातुप्रकरणे पठितोऽस्ति। तेन वृद्ध्यर्थकः अयं धातुः इति। अयं धातुः अनुदात्तेत्। अत एव अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इत्यनेन सूत्रेण आत्मनेपदी। अस्य धातोः वैशिष्ट्यानि तावत् अयं धातुः भ्वादिगणपठितः वृद्ध्यर्थवाची आत्मनेपदी अकर्मकः अनुदात्तेत् सेट् इति।

[२०.१] टित आत्मनेपदानां टेरे॥ (३.४.७९)

सूत्रार्थः - टितो लस्य आत्मनेपदानां टेरेत्वम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् चत्वारि पदानि सन्ति। टितः(६/१), आत्मनेपदानाम् (६/३), टेः(६/१), ए (१/१) इति पदच्छेदः। लस्य इति अधिकृतम्। अचोऽन्त्यादि टि इति सूत्रेण टिसंज्ञा विधीयते। सूत्रार्थो भवति - टित्-लकाराणां स्थाने विहितानाम् आत्मनेपदसंज्ञकानां टेः स्थाने एकारः भवति। दशलकारेषु टित्-लकाराः षट् सन्ति। ते हि लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट्। एतेषु लकारेषु यदा रूपाणि भवन्ति तदा अनेन सूत्रेण टेः एकारो भवति।

उदाहरणम् - एधते।

सूत्रार्थसमन्वयः - वृद्ध्यर्थकाद् एध्-धातोः वर्तमाने लट् इति सूत्रेण लटि एध्-धातोः अनुदात्तेत्त्वात् अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इत्यनेन आत्मनेपदसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायाम् एध् त इति स्थिते तप्रत्ययस्य तिङ्त्वेन धातोरिति विहितत्वाच्च कर्तरि शप् इत्यनेन धातोः शपि अनुबन्धलोपे एध् अ त इति स्थितिः जायते। अत्र त इति आत्मनेपदम् टितः लकारस्य स्थाने विहितम् अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण तप्रत्ययस्य टेः अकारस्य स्थाने एकारो भवति तेन **एधते** इति रूपं सिध्यति।

एधेते - एध्- धातोः लटि प्रथमद्विवचनविवक्षायाम् आत्मनेपदसंज्ञके आताम्-प्रत्यये कर्तरि शपि अनुबन्धलोपे एध् अ आताम् इति स्थितिः जाता। तदा -

[२०.२] आतो ङितः॥ (७.२.८१)

सूत्रार्थः - अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। आतः (६/१), ङितः (६/१) इति पदद्वयात्मकं सूत्रमिदम्। अतः (५/१), इयः (१/१) इति पदद्वयम् अतो येयः इति सूत्रादनुवर्तते। ङकारः इत् यस्य स ङित्। अङ्गस्य इति सूत्रस्य अधिकार आयाति। अङ्गस्य इति पदम् पञ्चम्यन्ततया विपरिणमते। पदयोजना - अतः अङ्गात् ङितः आतः इय्। अतः इति पदम् अङ्गात् इत्यस्य विशेषणम्। तेन अदन्तात् अङ्गात् इत्यर्थो लभ्यते। सूत्रार्थो भवति - अदन्ताद् अङ्गात् परस्य ङिताम् आकारस्य स्थाने इय् भवति। अत्र आताम् इत्यादिप्रत्ययानाम् स्वयं ङित्त्वं नास्ति। तथापि सार्वधातुकमपित् इत्यनेन सूत्रेण तेषां ङित्त्वम् विधीयते।

उदाहरणम् - एधेते।

सूत्रार्थसमन्वयः - एध् अ आताम् इति स्थिते सार्वधातुकमपित् इत्यनेन सूत्रेण आतामः ङित्त्वे आतो ङितः इति सूत्रेण आतामः आकारस्य इय् इत्यादेशे एध् अ इय् ताम् इति स्थिते लोपो व्योर्वलि इति सूत्रेण इयः अवयवस्य यकारस्य लोपो भवति। ततः अकारस्य इकारस्य च स्थाने गुणैकादेशे एकारे एधेताम् इति स्थिते टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रेण टेः एत्वे **एधेते** इति रूपं सिध्यति।

एधन्ते - एध्-धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने झ-प्रत्यये झोऽन्तः इत्यनेन अन्तादेशे कर्तरि शप् इति शपि एध् अ अन्त इति स्थिते अतो गुणे इत्यनेन अकाराकारयोः स्थाने पररूपैकादेशे अकारे टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रे टेः अन्त इत्यस्य तकारोत्तरस्य अकारस्य एत्वे **एधन्ते** इति रूपं सिध्यति।

एधसे - एध्-धातोः लटि मध्यमपुरुषैकवचने थास्-प्रत्यये एध् थास् इति स्थितिः जाता। तदा -

[२०.३] थासः से॥ (३.४.८०)

सूत्रार्थः - टितो लस्य थासः से स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् थासः (६/१) इति से (१/१) इति द्वे पदे स्तः। टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रात् टितः (६/१) इति पदमनुवर्तते। लस्य इत्यधिकृतम्। सूत्रार्थो भवति - टिल्लकारस्य स्थाने आदिष्टः यः थास् तस्य स्थाने से इति आदेशः स्यादिति। से इत्यादेशस्य अनेकाल्त्वात् से सर्वादिशो भवति।

उदाहरणम् - एधसे।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण एध् थास् इति स्थिते थासः से इत्यनेन सूत्रेण थासः स्थाने से अनेकाल्त्वात् सर्वादिशे कर्तरि शप् इति शपि एध् अ से इति स्थिते वर्णमेलने **एधसे** इति रूपं सिध्यति।

एधेथे - एध्- धातोः लटि मध्यमपुरुषद्विवचनविवक्षायाम् आत्मनेपदसंज्ञके आथाम्-प्रत्यये कर्तरि शपि अनुबन्धलोपे एध् अ आथाम् इति स्थितिः जाता। तत्र सार्वधातुकमपित् इत्यनेन सूत्रेण आथामः ङित्त्वे आतो ङितः इति सूत्रेण आथामः आकारस्य इय् इत्यादेशे एध् अ इय् थाम् इति स्थिते लोपो व्योर्वलि इति सूत्रेण इयः अवयवस्य यकारस्य लोपो भवति। ततः अकारस्य इकारस्य च स्थाने गुणैकादेशे एकारे एधेथाम् इति स्थिते टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रेण टेः एत्वे **एधेथे** इति रूपं सिध्यति।

एधध्वे - एध्-धातोः लटि मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वम्-प्रत्यये कर्तरि शप् इति शपि एध् अ ध्वम् स्थिते टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रे ध्वमः टेः अम् इत्यस्य एत्वे **एधध्वे** इति रूपं सिध्यति।

एधे - एध्-धातोः लटि उत्तमपुरुषैकवचने इट्-प्रत्यये एध् इ इति जाते कर्तरि शप् इति शपि एध् अ इ इति जाते टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रेण इ इत्यस्य टेः इकारस्य स्थाने एत्वे एध् अ ए इति स्थिते अतो गुणे इति सूत्रेण अकारैकारयोः स्थाने पररूपैकादेशे एकारे **एधे** इति रूपं सिध्यति।

एधावहे - एध्-धातोः लटि उत्तमपुरुषद्विवचने वहि-प्रत्यये कर्तरि शप् इति शपि एध् अ वहि इति स्थिते टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रेण वहेः टेः इकारस्य एत्वे एध् अ वहे इति स्थिते अतो दीर्घो यञि इति सूत्रेण दीर्घे **एधावहे** इति रूपं सिध्यति।

एधामहे - एध्-धातोः लटि उत्तमपुरुषबहुवचने महि-प्रत्यये कर्तरि शप् इति शपि एध् अ महि इति स्थिते टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रेण महेः टेः इकारस्य एत्वे एध् अ महे इति स्थिते अतो दीर्घो यञि इति सूत्रेण दीर्घे **एधामहे** इति रूपं सिध्यति।

एवं प्रकारेण अन्येषामपि आत्मनेपदिनां धातूनां लट्लकारे रूपाणि अपि साधयितुं शक्यन्ते।

एध्-धातोः लट्लकारे रूपाणि तावत् -

	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमपुरुषे	एधते	एधेते	एधन्ते
मध्यमपुरुषे	एधसे	एधेथे	एधध्वे
उत्तमपुरुषे	एधे	एधावहे	एधामहे

पाठगतप्रश्नाः-१

१. एध्-धातोः अर्थः कः।

२. एध्-धातोः धातुपाठे कीदृशः पाठः।

३. एध्-धातुः उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितो वा।

४. एध्-धातुः आत्मनेपदी परस्मैपदी वा। उत्तरं समर्थयत।

५. एध्-धातोः आत्मनेपदित्वे किं सूत्रं प्रमाणम्।

६. एध्-धातोः तिबादयो नव प्रत्ययाः कुतो न उत्पद्यन्ते।

७. एध्-धातुः सेट् अनिट् वा।

८. एध्-धातुः सकर्मको वा अकर्मको वा।

९. एध्-धातो लटि तप्रत्यये शपि प्रक्रियाकार्ये एधत इति स्थिते एकारविधायकं सूत्रं किम्।

१०. टिसंज्ञा कस्य।

११. एध्-धातोः लटि रूपाणि लिखत।

१२. आताम्-प्रत्ययः केन सूत्रेण ङित्।

१३. आतामः आकारस्य इय् केन सूत्रेण विधीयते।

१४. आतो ङितः इति सूत्रस्य कोऽर्थः।

एध्-धातोः लिटि रूपाणि

[२०.४] इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः॥ (३.१.३६)

सूत्रार्थः - इजादिर्यो धातुः गुरुमान् ऋच्छत्यन्यः तत आम् स्याल्लिटि।

सूत्रावतरणम् - एध्-धातोः भूतानद्यतनपरोक्षार्थक्रियावृत्तेः लिट्-लकारे अनुबन्धलोपे लस्य स्थाने प्रथमैकवचनविवक्षायां तप्रत्यये एध त इति स्थिते इदं सूत्रं प्रवर्तते।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् इजादेः (५/१), च (अव्ययम्), गुरुमतः (५/१), अनृच्छः (५/१) इति चत्वारि पदानि सन्ति। धातोः इति पञ्चम्यन्तं पदं धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिव्याहारे यङ् इति सूत्रात् अनुवर्तते। आम् (१/१) इति विधेयबोधकं पदं लिटि (७/१) इति च पदं कास्प्रत्ययादामन्त्रणे लिटि इति सूत्रात् अनुवर्तेते। प्रत्ययः परश्च इति द्वयोः सूत्रयोः अधिकारे सूत्रमिदं पठितम् अस्ति। इच् आदिर्यस्य स इजादिः, तस्माद् इजादेः इति बहुव्रीहिसमासः। गुरुः अस्ति अस्मिन् इति गुरुमान्, तस्माद् गुरुमतः। न ऋच्छ् अनृच्छ्, तस्माद् अनृच्छः। पदयोजना - इजादेः च गुरुमतः अनृच्छः धातोः आम् प्रत्ययः परः च लिटि। सूत्रार्थो भवति - इजादिः यो धातुः गुरुमान् ऋच्छतिभिन्नः, तस्माद् धातोः लिटि परे आम् प्रत्ययः भवति। यो धातुः इजादिरपि अस्ति, गुरुमान् चापि अस्ति तस्माद् धातोः आम् भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - एध्-धातोः भूतानद्यतनपरोक्षार्थक्रियावृत्तेः परोक्षे लिट् इति लिट्-लकारे एध् लिट् इति स्थिते एध्-धातोः एकारादित्वात् इजादित्वमस्ति। दीर्घं चेति सूत्रेण एकारः गुरुसंज्ञकः। अतः एध्-धातुः गुरुमान् अपि अस्ति। अत एव तस्माद्धातोः प्रकृतसूत्रेण आम्प्रत्ययः भवति। तेन एध् आम् लिट् इति स्थिते वर्णमेलने एधाम् लिट् इति आयाति। तदा आमः इति सूत्रेण लिटः लुक् भवति। लिट् कृदतिङ् इति कृत्संज्ञकः अस्ति। एधाम् इत्यस्मात् लिटः लुकि प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् इति सूत्रेण प्रत्ययलक्षणं कृत्वा एधाम् इति कृदन्तम् अस्ति। तस्य च कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। ततश्च स्वौजसमौट्॰ इति सूत्रेण सुबुत्पत्तौ एधाम् सु इति स्थिते आमः इति सूत्रेण सोर्लुकि एधाम् इति अवशिष्यते। अस्य च पुनः प्रत्ययलक्षणं कृत्वा सुबन्तत्वम्। अतः सुप्तिङन्तं पदमित्यनेन पदसंज्ञापि सिध्यति।

एधाम् इत्यस्य आमन्तत्वात् कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इति सूत्रेण एधाम् इत्यस्मात् परं लिट्परकाणां कृ भू अस् एषां धातूनां प्रयोगो भवति। अत्र आदौ कृधातोः अनुप्रयोगं कृत्वा एधाम् कृ लिट् इति स्थितिः आयाति।

सूत्रावतरणम् - एधाम् कृ लिट् इति स्थिते लस्य स्थाने आत्मनेपदं वा परस्मैपदं वा भवेत् इति शंका समुदेति। तत्र आत्मनेपदविधायकम् इदं सूत्रं प्रवर्तते।

[२०.५] आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य॥ (१.३.६३)

सूत्रार्थः - आमप्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कृञोऽप्यात्मनेपदम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् चत्वारि पदानि सन्ति। तत्र आम्प्रत्ययवत् इति अव्ययपदम्, कृञः इति षष्ठ्यन्तं पदम्, अनुप्रयोगस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। आत्मनेपदम् इति प्रथमान्तं पदम् अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इति सूत्रात् अनुवर्तते। आम् प्रत्ययो यस्मात् (विहितः) स आम्प्रत्ययः। आम्प्रत्ययेन तुल्यम् आम्प्रत्ययवत् इति। अत्र अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः अस्ति। अर्थात् आम्प्रत्ययः इति शब्देन यस्माद् आम् प्रत्ययः विधीयते तस्यैव ग्रहणं कर्तव्यं न तु आम्-प्रत्ययसहितस्य। सूत्रार्थो भवति - आम्प्रत्ययः यस्मात् ततः आमः प्रकृत्या इव अनुप्रयुज्यमानात् कृञः अपि आत्मनेपदं भवतीति। अत्र एध्-धातोः आम्-प्रत्ययो विहितः। तेन एधाम् इति लभ्यते। आम्प्रत्ययः इति पदेन एध् इति आमः प्रकृतिरेव गृह्यते। आमः प्रकृतितः यदि आत्मनेपदं भवति तर्हि आमन्तात् परो यः अनुप्रयुक्तः कृधातुः, तस्माद् परम् लिटः स्थाने आत्मनेपदं भवति। मूलधातुतः यदि आत्मनेपदं भवति तर्हि अनुप्रयुक्ताद् कृधातोः अपि आत्मनेपदं भवतीति सरलार्थः।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण एधाम् कृ लिट् इति स्थितिः। अत्र एधाम् इत्यत्र आम् प्रत्ययः एध्-धातोः विहितः। अतः आमः प्रकृतिः एध्-धातुः। एध्-धातुतः आत्मनेपदं भवति। अतः अनुप्रयुक्तात् कृधातोः प्रकृतसूत्रेण आत्मनेपदस्य विधानात् प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षया एधाम् कृ त इति स्थितिः समापन्ना। तदा -

[२०.६] लिटस्तझयोरेशिरेच्॥ (३.४.८१)

सूत्रार्थः - लिडादेशयोः तझयोः एश् इरेच् एतौ स्तः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। तत्र लिटः (६/१), तझयोः (६/२), एशिरेच् (१/१) इति त्रीणि पदानि सन्ति। तश्च झश्च तझौ तयोः तझयोः, इतरेतरयोगद्वन्द्वः। एश् च इरेच् इति एशिरेच् इति समाहारद्वन्द्वसमासः। अत्र यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषासूत्रं प्रवर्तते। तेन तस्य स्थाने एश् तथा च झस्य स्थाने इरेच् इति विधीयेते। एशः शित्वात् तथा इरेचः अनेकाल्त्वात् अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषाबलेन सर्वस्य स्थाने आदेशो भवति। सूत्रार्थो भवति - लिटः स्थाने विहितौ यो त झ इति एतौ तयोः स्थाने एश् इरेच् एतौ क्रमात् स्तः। इरेच् इत्यस्य चस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति। ततश्च लोपो भवति।

उदाहरणम् - एधाञ्चक्रे।

सूत्रार्थसमन्वयः - एधाम् कृ त इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण त-प्रत्ययस्य स्थाने एशादेशे अनुबन्धलोपे एधाम् कृ ए इति स्थिते लिटि धातोरनभ्यासस्य इति सूत्रेण द्वित्वे अभ्यासकार्ये (उरत् इति सूत्रेण अ, उरण् रपरः इति रपरः, हलादिः शेषः इति हलादिशेषे, कुहोश्चुः इति अभ्यासककारस्य चकारः) एधाम् च कृ ए इति स्थिते इको यणचि इति यणि कृते एधाम् चक्रे इति स्थितिः समायाति। ततः मोऽनुस्वारः इति सूत्रेण पदान्तमकारस्य अनुस्वारे वा पदान्तस्य इति सूत्रेण अनुस्वारस्य विकल्पेन

परसवर्णे स्थानत आन्तर्यात् ञकारे एधाञ्चक्रे इति रूपं सिध्यति। परसवर्णाभावे एधांचक्रे इति च रूपं सिध्यति।

एधांचक्राते - एध्-धातोः भूतानद्यतनपरोक्षार्थक्रियावृत्तेः परोक्षे लिट् इति लिट्-लकारे एध् लिट् इति स्थिते एध्-धातोः इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः इति सूत्रेण आमि एधाम् लिट् इति स्थिते आमः इति सूत्रेण आमः परस्य लुकि एधाम् इति स्थितिः जायते। एधाम् इत्यस्य आमन्तत्वात् कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इति सूत्रेण एधाम् इत्यस्मात् लिट्परस्य कृञः अनुप्रयोगे एधाम् कृ लिट् इति स्थिते आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य इति सूत्रेण एध्-धातुतः आत्मनेपदे प्रथमपुरुषद्विवचनविवक्षया एधाम् कृ आताम् इति स्थितिः जाता। तदा लिटि धातोरनभ्यासस्य इति सूत्रेण द्वित्वे अभ्यासकार्ये एधाम् च कृ आताम् इति स्थिते इको यणचि इति यणि कृते एधाम् चक्राताम् इति स्थितिः समायाति। टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रेण आतामः टेः आमः एत्वे एधाम् चक्राते इति स्थिते ततः मोऽनुस्वारः इति सूत्रेण पदान्तमकारस्य अनुस्वारे वा पदान्तस्य इति सूत्रेण अनुस्वारस्य विकल्पेन परसवर्णे स्थानत आन्तर्यात् ञकारे एधाञ्चक्राते इति रूपं सिध्यति। परसवर्णाभावे एधांचक्राते इति च रूपं सिध्यति।

एधांचक्रिरे - एध्-धातोः भूतानद्यतनपरोक्षार्थक्रियावृत्तेः परोक्षे लिट् इति लिट्-लकारे एध् लिट् इति स्थिते एध्-धातोः एकारादित्वात् इजादित्वमस्ति अतः इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः इति सूत्रेण आमि एधाम् लिट् इति स्थिते आमः इति सूत्रेण आमः परस्य लुकि एधाम् इति स्थितिः जायते। एधाम् इत्यस्य आमन्तत्वात् कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इति सूत्रेण एधाम् इत्यस्मात् लिट्परस्य कृञः अनुप्रयोगे एधाम् कृ लिट् इति स्थिते आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य इति सूत्रेण एध्-धातुतः आत्मनेपदे प्रथमपुरुषबहुवचनविवक्षया एधाम् कृ झ इति स्थितिः जाता।

तत्र झस्य स्थाने लिटस्तझयोरेशिरेच् इति सूत्रेण इरेच् इत्यादेशे अनुबन्धलोपे एधाम् कृ इरे इति स्थिते लिटि धातोरनभ्यासस्य इति सूत्रेण द्वित्वे अभ्यासकार्ये एधाम् च कृ इरे इति स्थिते इको यणचि इति यणि कृते एधाम् चक्रिरे इति स्थितिः समायाति। ततः मोऽनुस्वारः इति सूत्रेण पदान्तमकारस्य अनुस्वारे वा पदान्तस्य इति सूत्रेण अनुस्वारस्य विकल्पेन परसवर्णे स्थानत आन्तर्यात् ञकारे **एधाञ्चक्रिरे** इति रूपं सिध्यति। परसवर्णाभावे **एधांचक्रिरे** इति च रूपं सिध्यति।

एधांचकृषे - एध्-धातोः पूर्ववत् लिटि आमि कृञः अनुप्रयोगे एधाम् कृ लिट् इति स्थिते आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य इति सूत्रेण एध्-धातुतः आत्मनेपदे मध्यमपुरुषैकवचनविवक्षया एधाम् कृ थास् इति स्थितिः जाता। थासः से इति सूत्रेण थासः स्थाने से इति सर्वादेशे आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति सूत्रेण से इति प्रत्ययस्य इडागमः प्राप्तः। कृधातोः उपदेशे एकाच्त्वात् अनुदात्तत्वाच्च एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इति सूत्रेण इडागमस्य निषेधो भवति। ततः लिटि धातोरनभ्यासस्य इति सूत्रेण द्वित्वे अभ्यासकार्ये एधाम् च कृ से इति स्थिते आदेशप्रत्यययोः इत्यनेन सकारस्य षकारे एधाम् चकृषे इति स्थिते मोऽनुस्वारः इति सूत्रेण पदान्तमकारस्य अनुस्वारे वा पदान्तस्य इति सूत्रेण अनुस्वारस्य विकल्पेन परसवर्णे स्थानत आन्तर्यात् ञकारे **एधाञ्चकृषे** इति रूपं सिध्यति। परसवर्णाभावे **एधांचकृषे** इति च रूपं सिध्यति।

एधांचक्राथे - एध्-धातोः पूर्ववत् लिटि आमि कृञः अनुप्रयोगे एधाम् कृ लिट् इति स्थिते मध्यमपुरुषद्विवचनविवक्षया एधाम् कृ आथाम् इति स्थितिः जाता। ततश्च द्वित्वे अभ्यासकार्ये एधाम् च कृ आथाम् इति स्थिते इको यणचि इति यणि कृते एधाम् चक्राथाम् इति स्थितिः समायाति। टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रेण आथामः टेः आमः एत्वे एधाम् चक्राथे इति स्थिते ततः मोऽनुस्वारे अनुस्वारस्य विकल्पेन परसवर्णे **एधाञ्चक्राथे** इति परसवर्णाभावे **एधांचक्राथे** इति च रूपे सिध्यतः।

एधांचकृढ्वे - एध्-धातोः पूर्ववत् लिटि आमि कृञः अनुप्रयोगे एधाम् कृ लिट् इति स्थिते मध्यमपुरुषबहुवचनविवक्षया एधाम् कृ ध्वम् इति स्थितिः जाता। ततश्च द्वित्वे अभ्यासकार्ये एधाम् च कृ ध्वम् इति स्थितिः जाता। तदा -

[२०.७] इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्॥ (८.३.७८)

सूत्रार्थः - इण्णन्तादङ्गात् परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य ढः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। इणः (५/१), षीध्वम्-लुङ्-लिटाम् (६/३), धः (६/१), अङ्गात् (५/१) इति चत्वारि पदानि सन्ति। अपदान्तस्य मूर्धनस्य इति सूत्रात् मूर्धन्यः इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। षीध्वं लुङ् च लिट् इति षीध्वंलुङ्लिटः, तेषां षीध्वंलुङ्लिटाम् इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। अपदान्तस्य मूर्धन्यः इति सूत्रात् मूर्धन्यः (१/१) इति पदमायाति। पदयोजना - इणः अङ्गात् षीध्वंलुङ्लिटां धः मूर्धन्यः। अत्र इणः इति विशेषणमतः। तदन्तविधिना इण्णन्तात् अङ्गात् इति अर्थः आयाति। सूत्रार्थो भवति - इण्णन्तात् अङ्गात् परेषां षीध्वम् लुङ् लिट् एषां स्थाने मूर्धन्यः आदेशो भवति इति।

उदाहरणम् - एधाञ्चकृढ्वे।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण एधाम् चकृ ध्वम् इति स्थितौ इण्-अन्तम् अङ्गम् चकृ इति, ततश्च लिटः धकारः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण धस्य मूर्धन्यादेशे गुणतः आन्तर्याद् ढकारे एधाम् चकृढ्वम् इति जाते टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रेण टेः अमः एत्वे एधाम् चकृढ्वे इति स्थिते ततः मोऽनुस्वारे अनुस्वारस्य विकल्पेन परसवर्णे **एधाञ्चकृढ्वे** इति परसवर्णाभावे **एधांचकृढ्वे** इति च रूपे सिध्यतः।

एधांचक्रे - एध्-धातोः पूर्ववत् लिटि आमि कृञः अनुप्रयोगे एधाम् कृ लिट् इति स्थिते उत्तमपुरुषैकवचनविवक्षया एधाम् कृ इ इति स्थितिः जाता। ततश्च द्वित्वे अभ्यासकार्ये एधाम् च कृ इ इति स्थिते टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रेण आथामः टेः इकारस्य एत्वे एधाम् चकृ ए इति जाते इको यणचि इति यणि कृते एधाम् चक्रे इति स्थिते ततः मोऽनुस्वारे अनुस्वारस्य विकल्पेन परसवर्णे **एधाञ्चक्रे** इति परसवर्णाभावे **एधांचक्रे** इति च रूपे सिध्यतः।

एधांचकृवहे, एधांचकृमहे - एध्-धातोः पूर्ववत् लिटि आमि कृञः अनुप्रयोगे एधाम् कृ लिट् इति स्थिते उत्तमपुरुषद्विवचनविवक्षया एधाम् कृ वहि इति स्थितिः जाता। पूर्ववत् द्वित्वे अभ्यासकार्ये एधाम् च कृ वहि इति स्थिते टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रेण आथामः टेः इकारस्य एत्वे एधाम् चकृ

वहे इति जाते मोऽनुस्वारे अनुस्वारस्य विकल्पेन परसवर्णे **एधाञ्चकृवहे** इति परसवर्णाभावे **एधांचकृवहे** इति च रूपे सिध्यतः। एवमेव उत्तमबहुवचने प्रक्रिया भवति। तेन **एधाञ्चकृमहे, एधांचकृमहे** द्वे रूपे सिध्यतः।

एध्-धातोः आमि ततश्च भूधातोः अनुप्रयोगे भूधातोः परं लिटः स्थाने परस्मैपदमेव भवति। अनुप्रयुक्तात् परस्मैपदं वा आत्मनेपदं वा इति विचारस्तु केवलं कृधातोरेव वर्तते। भूधातोः लिटि रूपसाधनप्रक्रिया तु पूर्ववदेव भवति। अतः विस्तरवारणाय नात्र प्रदर्श्यते। एवम् अस्-धातोः अनुप्रयोगविषयेऽपि।

कृ भू अस् एषाम् अनुप्रयोगेण निष्पन्नानि रूपाणि अधः प्रदत्तानि सन्ति।

	एकवचने	**द्विवचने**	**बहुवचने**
प्रथमपुरुषे	एधाञ्चक्रे	एधाञ्चक्राते	एधाञ्चक्रिरे
मध्यमपुरुषे	एधाञ्चकृषे	एधाञ्चक्राथे	एधाञ्चकृढ्वे
उत्तमपुरुषे	एधाञ्चक्रे	एधाञ्चकृवहे	एधाञ्चकृमहे

	एकवचने	**द्विवचने**	**बहुवचने**
प्रथमपुरुषे	एधाम्बभूव	एधाम्बभूवतुः	एधाम्बभूवुः
मध्यमपुरुषे	एधाम्बभूविथ	एधाम्बभूवथुः	एधाम्बभूव
उत्तमपुरुषे	एधाम्बभूव	एधाम्बभूविव	एधाम्बभूविम

	एकवचने	**द्विवचने**	**बहुवचने**
प्रथमपुरुषे	एधामास	एधामासतुः	एधामासुः
मध्यमपुरुषे	एधामासिथ	एधामासथुः	एधामास
उत्तमपुरुषे	एधामास	एधामासिव	एधामासिम

पाठगतप्रश्नाः

१५. इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इति सूत्रस्य वृत्तिं लिखत।

१६. इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इति सूत्रेण किं विधीयते।

१७. आम्प्रत्ययः इत्यत्र कीदृशो बहुव्रीहिः।

१८. एध्-धातोः लिटि भूधातोः अनुप्रयोगे भूधातोः परं परस्मैपदम् आत्मनेपदं वा विधीयते।

१९. आमः इति सूत्रेण कस्य लुक् विधीयते।

२०. लिटस्तझयोरेशिरेच् इत्यत्र तस्य स्थाने एश् झस्य स्थाने च इरेच् इति किं सूत्रं नियमयति।

२१. एध्-धातोः लिटि प्रथमैकवचने कानि रूपाणि भवन्ति।

२२. एध्-धातोः लिटि अस्-धातुम् अनुप्रयुज्य रूपाणि लिखत।

२३. एधाञ्चकृढ्वे इत्यत्र ध्वमः धस्य ढविधायकं सूत्रं किम्।

एध्-धातोः लुटि रुपाणि

एध्-धातोः लुटि प्रथमपुरुषाणां रूपेषु न कोऽपि विशेषः अस्ति। तानि रूपाणि पूर्वसूत्रैरेव भवन्ति। तत्र स्यतासी लृलुटोः, लुटः प्रथमस्य डारौरसः, तासस्त्योर्लोपः रि च इति सूत्राणि प्रयुज्यन्ते। यथा -

एधिता - एध्-धातोः लुटि प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां त-प्रत्यये एध् त इति स्थिते कर्तरि शप् इत्यनेन शपि प्रसक्ते स्यतासी लृलुटोः इत्यनेन शपं प्रबाध्य तास्-प्रत्यये एध् तास् त इति स्थिते तासः आर्धधातुकत्वाद् वलादित्वाच्च आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति सूत्रेण इडागमे आद्यावयवे एध् इतास् त इति स्थिते लुटः प्रथमस्य डा-रौ-रसः इति सूत्रेण तप्रत्ययस्य स्थाने डा इति सर्वादेशे अनुबन्धलोपे एध् इतास् आ इति स्थिते डित्त्वसामर्थ्याद् अभस्यापि टेर्लोपे एध् इत् आ इति स्थिते वर्णमेलने **एधिता** इति रूपं सिध्यति।

एवम् अन्येषु रूपेषु अपि ऊह्यम्। तत्र मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वम्-प्रत्यये रूपे विशेषो विद्यते।

पूर्ववत् एध्-धातोः लुटि मध्यमपुरुषबहुवचने एध् इतास् ध्वम् इति स्थितिः जायते। तदा -

[२०.८] धि च॥ (८.२.२५)

सूत्रार्थः - धादौ प्रत्यये पर सस्य लोपः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रम् इदम्। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। धि इति सप्तम्यन्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। रात्सस्य इति सूत्रात् सस्य इति षष्ठ्यन्तं पदमायाति। संयोगान्तस्य लोपः इत्यस्मात् लोपः इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। अत्र प्रत्यये इति अध्याहार्यम्। पदयोजना - सस्य लोपः धि प्रत्यये। धि प्रत्यये इत्यत्र तदादिविधिना धकारादौ प्रत्यये इत्यर्थः आयाति। सूत्रार्थो भवति - धादौ प्रत्यये सस्य लोपः भवति।

उदाहरणम् - एधिताध्वे।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण एधितास् ध्वम् इति स्थितौ ध्वमिति धादिप्रत्ययः परः अस्ति। अतः धि च इति सूत्रेण तासः अवयवस्य सकारस्य लोपे एधिताध्वम् इति स्थिते टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रेण टेः एत्वे **एधिताध्वे** इति रूपं सिध्यति।

--

पूर्ववत् एध्-धातोः लुटि उत्तमपुरुषबहुवचने एध् इतास् इ इति स्थिते टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रेण टेः एत्वे एधितास् ए इति स्थितिः जायते। तदा -

[२०.९] ह एति॥ (७.४.५२)

सूत्रार्थः - तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। ह (१/१) इति एति (७/१) इति द्वे पदे स्तः। तासस्त्योः इति षष्ठ्यन्तं पदं तासस्त्योर्लोपः इति सूत्रात् अनुवर्तते। सः इति षष्ठ्यन्तं पदं सः स्यार्धधातुके इति सूत्रात् अनुवर्तते। पदयोजना - तासस्त्योः सः ह एति। तासस्त्योः सः इति अवयवषष्ठी वर्तते। तेन तासस्त्योरवयवस्य इति अर्थः समायाति। सूत्रार्थो भवति - तासः अस्-धातोः अवयवः यः सः, तस्य एति परे हकारः स्यादिति।

उदाहरणम् - एधिताहे।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण एधितास् ए इति स्थितौ सकारस्य ह एति इति हकारे कृते **एधिताहे** इति रूपं सिद्धम्।

अन्येषु रूपेषु अपि प्रक्रिया स्वयमूह्या।

एधितास्वहे, एधितास्महे - एध्-धातोः पूर्ववत् प्रक्रियया उत्तमपुरुषद्विवचने वहि-प्रत्यये एधितास् वहि इति स्थिते टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रेण टेः एत्वे एधितास् वहे इति वर्णमेलने **एधितास्वहे** इति रूपं सिध्यति। एवमेव उत्तमबहुवचने **एधितास्महे** इति रूपं सिध्यति।

अस्य धातोः लुटि रूपाणि तावत् -

	एकवचने	**द्विवचने**	**बहुवचने**
प्रथमपुरुषे	एधिता	एधितारौ	एधितारः
मध्यमपुरुषे	एधितासे	एधितासाथे	एधिताध्वे
उत्तमपुरुषे	एधिताहे	एधितास्वहे	एधितास्महे

एध्-धातोः लृटि रूपाणि

एध्-धातोः लृटि रूपेषु नूतनं किमपि सूत्रं नावश्यकम्। तानि रूपाणि पूर्वसूत्राणि आश्रित्य भवन्ति। अस्मिन् लकारे अत्र कानिचन कार्याणि यथा - लृटि स्यतासी लृलुटोः इति सूत्रेण स्यप्रत्ययः, आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति सूत्रेण इडागमः, आदेशप्रत्यययोः इत्यनेन स्यस्य षकारः, टित आत्मनेपदानां टेरे इति एत्वम् इति भवति।

एधिष्यते - एध्-धातोः वर्धनरूपव्यापारः भविष्यत्काले विवक्षितः तदा एध्-धातोः लृटि त-प्रत्यये शपं प्रबाध्य स्यप्रत्यये इडागमे स्यस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशे एधिष्यत इति स्थिते टित आत्मनेपदानां टेरे इत्यनेन एत्वे **एधिष्यते** इति रूपं सिध्यति। एवमन्यानि रूपाणि ऊह्यानि।

	एकवचने	**द्विवचने**	**बहुवचने**
प्रथमपुरुषे	एधिष्यते	एधिष्येते	एधिष्यन्ते
मध्यमपुरुषे	एधिष्यसे	एधिष्येथे	एधिष्यध्वे
उत्तमपुरुषे	एधिष्ये	एधिष्यावहे	एधिष्यामहे

एध्-धातोः लोटि रूपाणि

सूत्रावतरणम् - एध्-धातोः लोटि लोटः स्थाने प्रथमैकवचनविवक्षायां त-प्रत्यये शपि कृते अनुबन्धलोपे टित आत्मनेपदानां टेरे इत्यनेन एत्वे एधते इति स्थितिः जायते। तदा - एकारस्य स्थाने आम्-विधानार्थं सूत्रमिदमारभ्यते।

[२०.१०] आमेतः॥ (३.४.९०)

सूत्रार्थः - लोट एकारस्य आम् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। आम् (१/१) एतः (६/१) इति पदद्वयमस्ति अस्मिन् सूत्रे। लोटो लङ्वत् इति सूत्रात् लोटः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। लोटः इति एतः इति अवयवषष्ठी। सूत्रार्थो भवति - लोटः अवयवस्य एकारस्य आम् स्यात्।

उदाहरणम् - एधताम् एधेताम् एधन्ताम् एधेथाम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तरूपेण एधते इति स्थिते आमेतः इति सूत्रेण ते इति लोटः अवयवस्य एकारस्य स्थाने आम् इत्यादेशे एधताम् इति रूपं सिध्यति। प्रथमद्विवचने एधेते इति स्थिते एकारस्य आम्-विधानेन एधेताम् इति रूपम् सिध्यति। प्रथमबहुवचने एधन्ते इति स्थिते आमि विहिते

एधन्ताम् इति रूपं सिध्यति। तथैव मध्यमपुरुषद्विवचने एधेथे इति स्थिते आमि कृते एधेथाम् इति रूपं सिध्यति।

एधस्व - एध्-धातोः मध्यमपुरुषैकवचने थासि थासः से इत्यादेशे शपि एधसे इति स्थिते आमेतः इति सूत्रेण एकारस्य स्थाने आमादेशः प्राप्तः। तदा -

[२०.११] सवाभ्यां वामौ॥ (३.४.९१)

सूत्रार्थः - सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद् वामौ स्तः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। सवाभ्याम् (५/२), वामौ (१/२) इति पदद्वयं सूत्रेऽस्मिन् वर्तते। लोटो लङ्वत् इति सूत्रात् लोटः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। आमेतः इति सूत्रात् एतः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। वश्च अम् च वामौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। ताभ्याम् सवाभ्याम्। सूत्रार्थो भवति - सकारात् वकाराच्च परस्य लोटः एकारस्य स्थाने क्रमेण व इति अम् इति आदेशः भवति।

उदाहरणम् - एधस्व, एधध्वम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तरूपेण एधसे इति स्थितौ से इत्यस्मिन् सकारात् परस्य एकारस्य स्थाने प्राप्तम् आम्-आदेशम् प्रबाध्य अनेन प्रकृतसूत्रेण एकारस्य स्थाने व इत्यादेशे कृते **एधस्व** इति रूपं भवति।

एधध्वम् - एध्-धातोः मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वमि शपि टेरेत्वे एधध्वे इति स्थिते आमेतः इति सूत्रेण एकारस्य स्थाने आमादेशः प्राप्तः। तत्र ध्वे इत्यस्मिन् वकारात् परस्य एकारस्य स्थाने प्राप्तम् आम्-आदेशम् प्रबाध्य अनेन प्रकृतसूत्रेण एकारस्य स्थाने अम् इत्यादेशे कृते **एधध्वम्** इति रूपं भवति।

एधै - एध्-धातोः उत्तमपुरुषैकवचने इ-प्रत्यये शपि टेरेत्वे एध ए इति स्थिते आमेतः इति सूत्रेण एकारस्य स्थाने आमादेशः प्राप्तः। तदा -

[२०.१२] एत ऐ॥ (३.४.९३)

सूत्रार्थः -लोडुत्तमस्य एतः ऐ स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। एतः (६/१), ऐ (१/१) इति पदद्वयं सूत्रेऽस्मिन् विद्यते। लोटो लङ्वत् इति सूत्रात् लोटः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। आडुत्तमस्य पिच्च इति सूत्रात् उत्तमस्य इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति - लोडवयवस्य एत ऐ स्यादिति।

उदाहरणम् - एधै एधावहै एधामहै।

सूत्रार्थसमन्वयः - ऊर्ध्वमुक्तरूपेण एध ए इति स्थिते एत ऐ इति सूत्रेण प्रत्ययस्य एकारस्य स्थाने ऐकारादेशे एध ऐ इति स्थितिः जायते। ततश्च आडुत्तमस्य पिच्च इति सूत्रेण आडागमे एध आ ऐ इति जाते आटश्च इति सूत्रेण आ+ऐ इति अनयोः स्थाने वृद्धौ एकादेशे ऐकारे एध ऐ इति जाते वृद्धिरेचि इति सूत्रेण अकार-ऐकारयोः स्थाने वृद्धौ एकादेशे ऐकारे **एधै** इति रूपं सिध्यति। उत्तमपुरुषद्विवचने एध्

अ वहि इत्यत्र एत्वे एत ऐ इत्यनेन ऐत्वे आडागमे एध् अ आवहै इति स्थिते अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण सवर्णदीर्घैकादेशे **एधावहै** इति रूपं सिध्यति। एवमेव **एधामहै** इति रूपमपि भवति।

एध्-धातोः लोटि रूपाणि -

	एकवचने	**द्विवचने**	**बहुवचने**
प्रथमपुरुषे	एधताम्	एधेताम्	एधन्ताम्
मध्यमपुरुषे	एधस्व	एधेथाम	एधध्वम्
उत्तमपुरुषे	एधै	एधावहै	एधामहै

एध्-धातोः लङि रूपाणि

एध्-धातोः लङि रूपाणि साधयितुम् किमपि नूतनं सूत्रं नावश्यकम्। एकं नायकरूपम् अधः प्रदर्श्यते। अन्यानि रूपाणि स्वयमूह्यानि। लङि कार्याणि तावत् लङः ङित्त्वात् टित्त्वाभावात् टित आत्मनेपदानां टेरे इति नैव प्रवर्तते। आत्मनेपदविधानं शप् इत्यादीनि एव कार्याणि। एध्-धातोः अजादित्वात् लुङ्लृङ्लङ्क्ष्वडुदात्तः इत्यस्य बाधकतया आडजादीनामिति सूत्रं प्रवर्तते।

ऐधत - एध्-धातोः अनद्यतनभूतार्थे लङि एध् ल् इति स्थिते प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां त-प्रत्यये एध् त इति स्थिते कर्तरि शप् इति शपि एध् अ त इति स्थिते लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति सूत्रेण अटि प्राप्ते अस्य धातोः अजादित्वात् अटं प्रबाध्य आडजादीनामित्यनेन सूत्रेण आटि आद्यावयवे आ ए आटश्च इत्यनेन आकार-एकारयोः स्थाने वृद्धौ एकादेशे **ऐधत** इति रूपं सिध्यति। अन्येषु रूपेषु विशेषः तावद् यथा - उत्तमपुरुषे एकवचने इट् शप् आट् भवति, तदा आ एध् अ इ इति स्थितिः। अ इ इत्यनयोः गुणः। आ ए इत्यनयोः आटश्च इति वृद्धिः। द्विवचने आ एध् अ वहि इति स्थिते अतो दीर्घो यञि इति विशेषकार्यमत्र भवति। तेन ऐधावहि ऐधामहि इति रूपे भवतः।

एध्-धातोः अनद्यतनभूतार्थे लङि रूपाणि तावत् -

	एकवचने	**द्विवचने**	**बहुवचने**
प्रथमपुरुषे	ऐधत	ऐधेताम्	ऐधन्त
मध्यमपुरुषे	ऐधथाः	ऐधेथाम्	ऐधध्वम्
उत्तमपुरुषे	ऐधे	ऐधावहि	ऐधामहि

एध्-धातोः विधिलिङि रूपाणि

अधुना धातोरस्य लिङि रूपाणि प्रदर्श्यन्ते। लिङ् विधिलिङ् आशीर्लिङ् इति भेदेन द्विविधमिति ज्ञायते एव। तत्रादौ विधिलिङि रूपाणि दर्श्यन्ते।

[२०.१३] लिङः सीयुट्॥ (३.४.१०२)

सूत्रार्थः - लिङः सीयुडागमः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। लिङः इति षष्ठ्यन्तं पदम्, सीयुट् इति प्रथमान्तं पदम्। सीयुटि उकारः उच्चारणार्थकः तथा टकारः इत्संज्ञकः। आद्यन्तौ टकितौ इति नियमेन सीयुट् लिङः आद्यावयवो भवति। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च इति सूत्रेण यासुट् परस्मैपदस्य विहितः अस्ति। अतः पारिशेष्यात् सीयुट् आत्मनेपदस्य लिङः भवति।

उदाहरणम् - एधेत। एधेयाताम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - एध्-धातोः विधिलिङि प्रथमपुरुषैकवचने तप्रत्यये एध् त इति स्थिते लिङः सीयुट् इति सूत्रेण तप्रत्ययस्य सीयुडागमे टित्वात् आद्यावयवे एध् सीय् त इति स्थिते कर्तरि शप् इति शपि अनुबन्धलोपे एध् अ सीय् त इति स्थितिः निष्पन्ना। इदानीं लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इति सूत्रेण अनन्त्यस्य सीयुडवयवस्य सकारस्य लोपे एध् अ ईय् त इति स्थिते लोपो व्योर्वलि इति सूत्रेण तकाररूपे वलि परे यकारस्य लोपे अकारस्य ईकारस्य च स्थाने गुणैकादेशे एकारे कृते **एधेत** इति रूपं सिद्धम्।

एध्-धातोः विधिलिङि प्रथमपुरुषद्विवचने आताम्-प्रत्यये एध् आताम् इति स्थिते लिङः सीयुट् इति सूत्रेण आतामः सीयुडागमे टित्वात् आद्यावयवे एध् सीय् आताम् इति स्थिते कर्तरि शप् इति शपि अनुबन्धलोपे एध् अ सीय् आताम् इति स्थितिः निष्पन्ना। तत्र लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इति सूत्रेण अनन्त्यस्य सीयुडवयवस्य सकारस्य लोपे एध् अ ईय् आताम् इति स्थिते अकारस्य ईकारस्य स्थाने गुणैकादेशे एकारे कृते **एधेयाताम्** इति रूपं सिद्धम्।

एध्-धातोः विधिलिङि प्रथमपुरुषबहुवचने झ-प्रत्यये एध् झ इति स्थितिः जाता। तदा -

[२०.१४] झस्य रन्॥ (३.४.१०५)

सूत्रार्थः - लिङो झस्य रन् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। झस्य (६/१) इति रन् (१/१) इति पदद्वयं सूत्रेऽस्मिन् विद्यते। लिङः सीयुट् इति सूत्रात् लिङः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। झस्य इति स्थानषष्ठी। रन् हि अनेकाल्। अत एव अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषया सम्पूर्णस्य झस्य स्थाने भवति। सूत्रार्थो भवति - लिङः स्थाने विहितस्य झस्य स्थाने रन् इत्यादेशो भवति।

उदाहरणम् - एधेरन्।

सूत्रार्थसमन्वयः - ऊर्ध्वमुक्तप्रकारेण एध् झ इति स्थितिः। तत्र झस्य रन् इति सूत्रेण रन्प्रत्यये नस्य इत्संज्ञायां कर्तव्यायां न विभक्तौ तुस्माः इति सूत्रनियमात् नस्य इत्संज्ञालोपयोरभावे एध् रन् इति स्थिते लिङः सीयुट् इति सूत्रेण रनः सीयुडागमे टित्त्वात् आद्यावयवे एध् सीय् रन् इति स्थिते कर्तरि शप् इति शपि अनुबन्धलोपे एध् अ सीय् रन् इति स्थितिः निष्पन्ना। तत्र लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इति सूत्रेण अनन्त्यस्य सीयुडवयवस्य सकारस्य लोपे एध् अ ईय् रन् इति स्थिते अकारस्य ईकारस्य स्थाने गुणैकादेशे एकारे कृते लोपो व्योर्वलि इति यलोपे **एधेरन्** इति रूपं सिद्धम्।

एधेथाः - एध्-धातोः मध्यमपुरुषैकवचने थास्-प्रत्यये एध् थास् इति स्थिते पूर्ववत् थासः सीयुट्, शप्, सीयुटः सययोः लोपः, अ+ई इत्यनयोः गुणः, पदान्तस्य सस्य रुत्वम् विसर्गः च इति कार्याणि भवन्ति। तदा **एधेथाः** इति रूपं निष्पद्यते।

एधेयाथाम् - एध्-धातोः मध्यमपुरुषद्विवचने आथाम्-प्रत्यये एध् आथाम् इति स्थिते पूर्ववत् आथामः सीयुट्, शप्, सीयुटः सलोपः, अ+ई इत्यनयोः गुणः च इति कार्याणि भवन्ति। तदा **एधेयाथाम्** इति रूपं निष्पद्यते।

एधेध्वम् - एध्-धातोः मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वम्-प्रत्यये एध् ध्वम् इति स्थिते पूर्ववत् ध्वमः सीयुट्, शप्, सीयुटः सययोर्लोपः, अ+ई इत्यनयोः गुणः च इति कार्याणि भवन्ति। तदा **एधेध्वम्** इति रूपं निष्पद्यते।

एधेय - एध्-धातोः उत्तमपुरुषैकवचने इट्-प्रत्यये एध् इ इति स्थितिः जायते। तदा -

[२०.१५] इटोऽत्॥ (३.४.१०६)

सूत्रार्थः - लिङादेशस्य इटः अत् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। इटः (६/१), अत् (१/१) इति पदद्वयमस्ति अस्मिन् सूत्रे। लिङः सीयुट् इति सूत्रात् लिङः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। अत्र तकार उच्चारणार्थः। अत्र इटः इति स्थानषष्ठी वर्तते। अत एव तस्य स्थाने इट् इति समायाति। सूत्रार्थो भवति - लिङः स्थाने विहितस्य इटः अ इत्यादेशः स्यात्।

उदाहरणम् - एधेय।

सूत्रार्थसमन्वयः - उपरि उक्तरूपेण एध् इ इति स्थिते लिङः स्थाने विहितस्य इटः स्थाने अ इत्यादेशे एध् अ इति स्थितिः जायते। ततश्च पूर्ववत् अप्रत्ययस्य सीयुट्, शप्, सीयुटः सलोपः, अ+ई इत्यनयोः गुणः च इति कार्याणि भवन्ति। तदा **एधेय** इति रूपं निष्पद्यते।

एधेवहि - एध्-धातोः उत्तमपुरुषद्विवचने वहि-प्रत्यये एध् वहि इति स्थिते पूर्ववत् वहेः सीयुट्, शप्, सीयुटः सययोर्लोपः, अ+ई इत्यनयोः गुणः च इति कार्याणि भवन्ति। तदा **एधेवहि** इति रूपं निष्पद्यते। तथैव उत्तमबहुवचने **एधेमहि** इति रूपं सिध्यति।

	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमपुरुषे	एधेत	एधेयाताम्	एधेरन्
मध्यमपुरुषे	एधेथाः	एधेयाथाम्	एधेध्वम्
उत्तमपुरुषे	एधेय	एधेवहि	एधेमहि

एध्-धातोः आशीर्लिङि रूपाणि

इदानीम् आशीर्लिङि रूपाणि साध्यते। अत्र बहूनि कार्याणि विधिलिङि यथा तथा एव। तथापि अस्य लिङाशिषि इति सूत्रेण लकारस्य अस्य आर्धधातुकत्वात् विशेषाः केचन सन्ति।

एध्-धातोः आशिषि लिङ्लोटौ इति सूत्रेण आशिषि लिङि प्रथमपुरुषैकवचने तप्रत्यये एध् त इति स्थिते लिङः सीयुट् इति सूत्रेण तप्रत्ययस्य सीयुडागमे टित्त्वात् आद्यावयवे एध् सीय् त इति स्थितिः जाता। तदा -

[२०.१६] सुट् तिथोः॥ (३.४.१०७)

सूत्रार्थः - लिङ्ङवयवयोः तथयोः सुट् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसुत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। तत्र सुट् इति विधेयबोधकं प्रथमान्तं पदम्। तिथोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। तिश्च थ् च इति तिथौ, तयोः तिथोः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। तकारथकारयोरिति तदर्थः। अत्र अवयवषष्ठी विद्यते। अतः लिङः अवयवस्य तकारस्य थकारस्य इत्यर्थो लभ्यते। सूत्रार्थो भवति - लिङः अवयवस्य तकारस्य थकारस्य च सुट् आगमः भवति। सुट् टित्करणात् लिङ्गात् तिथोः आद्यावयवः इति सिध्यति।

उदाहरणम् - एधिषीष्ट।

सूत्रार्थसमन्वयः - एध्-धातोः आशीर्लिङि तप्रत्यये एध् सीय् त इति स्थितिः निष्पन्ना। अत्र लिङवयवस्य तकारस्य अनेन सूत्रेण सुटि आद्यावयवत्वे च एध् सीय् स् त इति स्थितिः भवति। यदागमपरिभाषया अत्र सीय्+स्+त इति समुदायः तिङ्-प्रत्ययः। लिङाशिषि इति सूत्रेण लिङादेशस्य तिङः आर्धधातुकसंज्ञा भवति। अतः सीय्+स्+त इति समुदायस्य आर्धधातुकसंज्ञायाम् आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति सूत्रेण इडागमे आद्यावयवे एध् इ सीय् स् त इति स्थितिः जायते। तदा लोपो व्योर्वलि इत्यनेन सीयुटः यकारस्य लोपे एधि सी स् त इति स्थिते सीयुटः सकारस्य तथा सुटः सकारस्य यथाक्रम् इकाररूपात् ईकाररूपाच्च इणः परत्वात् अपदान्तत्वात् प्रत्ययावयवत्वात् आदेशप्रत्यययोः इति सूत्रेण मूर्धन्यादेशे षकारे एधिषीष् त इति स्थिते ष्टुना ष्टुः इत्यनेन तकारस्य ष्टुत्वे टकारे **एधिषीष्ट** इति रूपं सिध्यति। अस्मिन् लकारे लिङादेशस्य आर्धधातुकत्वात् कर्तरि शप् इति शप् न भवति। सकारः सार्वधातुकावयवः नास्ति, अतः लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इति सलोपो न भवति।

एधिषीयास्ताम् - एध्-धातोः आशीर्लिङि प्रथमपुरुषद्विवचने आताम्-प्रत्यये एध् आताम् इति स्थितिः। ततः सीयुडागमे सुडागमे च एध् सीय् आस्ताम् इति स्थिते सीय्+आस्ताम् इति समुदायस्य आर्धधातुकसंज्ञायाम् आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति सूत्रेण इडागमे आद्यावयवे एध् इ सीय् आस्ताम् इति स्थितिः जायते। ततश्च सीयुटः सकारस्य मूर्धन्यादेशे षकारे एधिषीय् आस्ताम् इति स्थिते वर्णमेलने **एधिषीयास्ताम्** इति रूपं सिध्यति।

एधिषीरन् - एध्-धातोः आशीर्लिङि प्रथमपुरुषबहुवचने झ-प्रत्यये एध् झ इति स्थितिः। ततः झस्य रन्, लिङः सीयुट् , इडागमः भवन्ति। तदा एध् इसीय् रन् इति स्थिते यलोपे कृते सीयुटः सकारस्य मूर्धन्यादेशे षकारे एधिषी रन् इति स्थिते वर्णमेलने **एधिषीरन्** इति रूपं सिध्यति।

एधिषीष्ठाः - एध्-धातोः मध्यमपुरुषैकवचने थास्-प्रत्यये एध् थास् इति स्थितिः। ततः थासः सीयुट्, इडागमः च भवतः। तदा एध् इसीय् थास् इति स्थिते सुट् तिथोः इति सुटि एध् इसीय् स् थास् इति जाते यलोपे कृते सीयुटः सकारस्य, सुटः सस्य च मूर्धन्यादेशे षकारे एधिषीष् थास् इति स्थिते ष्टुना ष्टुः इत्यनेन थासः थस्य ष्टुत्वे ठकारे एधिषीष्ठास् इति स्थिते रुत्वे विसर्गे च कृते **एधिषीष्ठाः** इति रूपं सिध्यति।

एधिषीयास्थाम् - एध्-धातोः आशीर्लिङि मध्यमपुरुषद्विवचने आथाम्-प्रत्यये एध् आथाम् इति स्थितिः। पूर्ववत् सीयुट् इट् सुट् सीयुटः सकारस्य षकारः इति कार्याणि भवन्ति। तदा **एधिषीयास्थाम्** इति रूपं सिध्यति।

एधिषीढ्वम् - एध्-धातोः आशीर्लिङि मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वम्-प्रत्यये एध् ध्वम् इति स्थितिः। पूर्ववत् सीयुट् इट् सीयुटः सकारस्य षकारः इति कार्याणि भवन्ति। तदा एधिषीध्वम् इति स्थिते इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् इति सूत्रेण धस्य ढत्वे **एधिषीढ्वम्** इति रूपं सिध्यति।

एधिषीय - एध्-धातोः उत्तमपुरुषैकवचने इट्-प्रत्यये एध् इ इति स्थितिः। ततः इटोऽत् इति इटः अत् , तस्य सीयुट्, इडागमः, सीयुटः सस्य मूर्धन्यः षकारः इति कार्याणि भवन्ति। तदा **एधिषीय** इति रूपं सिध्यति।

एधिषीवहि, एधिषीमहि - एध्-धातोः उत्तमपुरुषद्विवचने वहि-प्रत्यये एध् वहि इति स्थितिः। ततः वहेः सीयुट्, इडागमः, सीयुटः सस्य मूर्धन्यः षकारः इति कार्याणि भवन्ति। तदा **एधिषीवहि** इति रूपं सिध्यति। बहुवचने च एवमेव **एधिषीमहि** इति रूपं सिध्यति।

एध्-धातोः आशीर्लिङि नव रूपाणि तावत् निम्नलिखितानि -

	एकवचने	**द्विवचने**	**बहुवचने**
प्रथमपुरुषे	एधिषीष्ट	एधिषीयास्ताम्	एधिषीरन्
मध्यमपुरुषे	एधिषीष्ठाः	एधिषीयास्थाम्	एधिषीढ्वम्
उत्तमपुरुषे	एधिषीय	एधिषीवहि	एधिषीमहि

एध्-धातोः लुङि रूपाणि

ऐधिष्ट - भूते एध्-धात्वर्थव्यापारः इति विवक्षायां लुङ् इति सूत्रेण लुङि लुङः स्थाने प्रथमैकवचनविवक्षायां तप्रत्यये एध् त इति स्थिते च्लि लुङि इति च्लिप्रत्यये च्लेः च्लेः सिच् इति सिचि अनुबन्धलोपे एध् स् त इति स्थितिः भवति। सिचः आर्धधातुकत्वात् स्वयं वलादित्वात् आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति इटि आद्यावयवे एध् इस् त इति जायते। एधः अजादित्वात् आडजादीनाम् इत्यनेन आडागमे अनुबन्धलोपे आ एध् इस् त इति जाते आकार-एकारयोः स्थाने आटश्च इति वृद्धौ एकादेशे ऐधिस् त इति स्थिते सकारस्य आदेशप्रत्यययोः इति सूत्रेण मूर्धन्यादेशे षकारे तकारस्य च ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण ष्टुत्वे टकारे **ऐधिष्ट** इति रूपं सिध्यति। एवमेव प्रथमपुरुषद्विवचने आताम्-प्रत्यये प्रक्रियाकार्ये **ऐधिषाताम्** इति रूपं सिध्यति।

ऐधिषत - एध्-धातोः लुङि प्रथमपुरुषबहुवचनविवक्षायाम् झप्रत्यये एध् झ इति स्थिते च्लौ च्लेः सिचि सिचः इडागमे एध् इस् झ इति स्थिते झोऽन्तः इत्यनेन झस्य स्थाने अन्तादेशः प्राप्तः। तदा -

[२०.१७] आत्मनेपदेष्वनतः॥ (७.१.५)

सूत्रार्थः - अनकारात् परस्य आत्मनेपदेषु झस्य अत् इत्यादेशः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। आत्मनेपदेषु (७/३), अनतः (५/१) इति च पदद्वयम् अस्मिन् सूत्रे विराजते। झः इति षष्ठ्यन्तं पदं झोऽन्तः इति सूत्रादायाति। अत् इति प्रथमान्तं पदम् अदभ्यस्तात् इति सूत्रात् अनुवर्तते। अनतः इति न अत् अनत् तस्मात् अनतः इति नञ्-तत्पुरुषसमासः। सूत्रार्थो भवति - अद्भिन्नात् वर्णात् परस्य आत्मनेपदसंज्ञकस्य झकारस्य स्थाने अत् इति आदेशो भवतीति। सूत्रमिदम् झोऽन्तः इत्यस्य अपवादः। तेन अकारः केवलस्य झकारस्य स्थाने भवति। तेन झकारोत्तरः अकारः यथायथं श्रूयते एव।

उदाहरणम् - ऐधिषत।

सूत्रार्थसमन्वयः - ऊर्ध्वमुक्तरूपेण एध् इस् झ इति स्थिते झोऽन्तः इत्यनेन झस्य स्थाने अन्तादेशः प्राप्तः। तत्र झकारस्य अनकारात् सकारात् परोऽस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण झकारस्य स्थाने अत् इत्यादेशे एध् इस् अत् अ इति स्थितिः भवति। ततश्च सस्य आदेशप्रत्यययोः इत्यनेन मूर्धन्यादेशे एध् इष् अत् इति स्थिते आडजादीनाम् इति आडागमे आटश्च इति वृद्धौ **ऐधिषत** इति रूपं सिध्यति।

ऐधिष्ठाः - एध्-धातोः लुङि मध्यमपुरुषैकवचनविवक्षायाम् थास्-प्रत्यये एध् थास् इति स्थिते च्लौ च्लेः सिचि सिचः इडागमे एध् इस् थास् इति स्थिते अङ्गस्य आडागमे आटश्चेति वृद्धौ सिचः सस्य मूर्धन्यादेशे षकारे ऐधिष् थास् इति स्थिते ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण थासः थकारस्य ष्टुत्वे ठकारे पदान्तस्य सस्य रुत्वे विसर्गे एधिष्ठाः इति रूपं सिध्यति।

एध्-धातोः लुङ्लकारे अधोरूपाणि -

	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमपुरुषे	ऐधिष्ट	ऐधिषाताम्	ऐधिषत
मध्यमपुरुषे	ऐधिष्ठाः	ऐधिषाथाम्	ऐधिढ्वम्
उत्तमपुरुषे	ऐधिषि	ऐधिष्वहि	ऐधिष्महि

एध्-धातोः लृङि रूपाणि

लृङि साधनार्थं न किमपि इतोऽपि नूतनं सूत्रमपेक्षितम्। अत्र धातोः अजादित्वात् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति सूत्रं बाधित्वा आडजादीनाम् इति सूत्रं प्रवर्तते। तथा च स्यतासी लृलुटोः इति सूत्रेण स्यप्रत्ययः भवति।

एध्-धातोः लृङि तप्रत्यये स्यतासी लृलुटोः इति स्यप्रत्यये तस्य आर्धधातुकत्वात् इडागमे एध् इस्य त इति स्थिते अङ्गस्य आडजादीनाम् इति सूत्रेण आडागमे आटश्च इति वृद्धौ ऐध् इस्यत इति स्थिते स्यस्य सस्य आदेशप्रत्यययोः इत्यनेन मूर्धन्यादेशे ऐध् इष्यत इति स्थिते वर्णमेलने ऐधिष्यत इति रूपं भवति।

अस्य धातोः लृङि रूपाणि तावत् -

	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमपुरुषे	ऐधिष्यत	ऐधिष्येताम्	ऐधिष्यन्त
मध्यमपुरुषे	ऐधिष्यथाः	ऐधिष्येथाम्	ऐधिष्यध्वम्
उत्तमपुरुषे	ऐधिष्ये	ऐधिष्यावहि	ऐधिष्यामहि

पाठगतप्रश्नाः ३

२४. एधिता इत्यत्र इड्विधायकं सूत्रं किम्।

२५. धि च इत्यत्र धादौ प्रत्यये इत्यर्थः कथम् आगच्छति।

२६. धि च इत्यत्र प्रत्यये इति कस्मात् सूत्रात् आगच्छति।

२७. एधिताहे इत्यत्र तासः सस्य हकारः केन विधीयते।

२८. लोटः एकारस्य आम्विधायकं सूत्रं किम्।

२९. एधताम् इत्यत्र केन सूत्रेण आम् विधीयते।

३०. एधस्व इत्यत्र एकारस्य वविधायकं सूत्रं किम्।

३१. एध्-धातोः लोटि उत्तमपुरुषैकवचने एधे इति स्थिते किं सूत्रं प्रवर्तते।

३२. एध्-धातोः आडागमः केन सूत्रेण विधीयते।

३३. आ एध् ल् इति स्थिते वृद्धिविधायकं सूत्रम् किम्।

३४. लिङि झस्य रन्-विधायकं सूत्रं किम्।

३५. एधेरन् इत्यत्र झेर्जुस् कथं न भवति।

३६. एधिषीष्ट इत्यत्र सस्य षकारः केन सूत्रेण विधीयते।

३७. एध्-धातोः लुङि ध्वमि किं रूपं भवति।

३८. आत्मनेपदेष्वनतः इति सूत्रेण किं विधीयते।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे मुख्यः विषयः हि आत्मनेपदिनां धातूनां रूपाणि तथा आत्मनेपदिधातूनां रूपाणां साधनार्थं यानि सूत्राणि अपेक्षितानि तानि च सूत्राणि। अत्र एध्-धातुः अत्र प्रतीकरूपेण उपस्थापितः। अस्य ज्ञानेन बहूनां तादृशानाम् आत्मनेपदिधातूनां रूपाणि साधयितुं शक्यन्ते।

एध्-धातुः एधँ वृद्धौ इत्याकारेण अयं धातुपाठे पठितः अस्ति। वृद्ध्यर्थकः अयं धातुः अनुदात्तेत्, तेन अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इति सूत्रेण तस्मात् धातोः आत्मनेपदसंज्ञकाः प्रत्ययाः विधीयन्ते। अकर्मकोऽयं धातुः। कर्तरि भावे च प्रत्यया विधीयन्ते न तु कर्मणि। अयं धातुः सेट्।

अत्र आदितः लडादीनां दशलकाराणां रूपाणि एव साधितानि सन्ति। तत्र लटि त्रीणि नूतनानि सूत्राणि सन्ति। तत्र टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रं टिल्लकारेषु प्रवर्तते। आतो ङितः इति सूत्रेण ङिताम् आकारस्य इय् इति आदेशो भवति। तृतीयं सूत्रं थासः से इति टिल्लकारेषु विधीयमानोऽयं से। तस्य अनेकाल्त्वात् अनेकाल्शित्सर्वस्य इति सूत्रेण सर्वस्य स्थाने आदेशो विधीयते।

एध्-धातुः गुरुमान् इजादिश्च। अतः अस्माद् धातोः लिटि वैशिष्ट्यम् यद् एध् धातोः आम्-प्रत्ययः भवति। तेन कृभ्वस्धातूनाम् अनुप्रयोगो भवति। आमः प्रकृतिभूताद् धातोः यदि आत्मनेपदं विधीयते तर्हि अनुप्रयुज्यमानात् कृधातोः परमपि आत्मनेपदमेव विधीयते। तत्र आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य इति सूत्रं विधायकम्। लिटः स्थाने विहितस्य तप्रत्ययस्य एश् इति

झप्रत्ययस्य इरेच् इति आदेशौ लिटस्तझयोरेशिरेच् इति सूत्रेण भवतः। लिटि मध्यमबहुवचने इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् इति सूत्रेण धस्य मूर्धन्यादेशो विधीयते।

लुटि रूपेषु स्यतासी लृलुटोः इति तास्प्रत्ययो भवति। तथा च आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति सूत्रेण इडागमो भवतीति सर्वेषु रूपेषु साधारणम्। धादौ प्रत्यये पर सस्य लोपः धि च इति सूत्रेण भवति। एति परे तासस्त्योः सस्य हकारो ह एति इति सूत्रेण विधीयते।

लृटि रूपेषु स्यतासी लृलुटोः इति स्यप्रत्ययो भवति। अत्रापि आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति सूत्रेण इडागमो भवतीति सर्वेषु रूपेषु साधारणम्। अन्यः कोऽपि विशेषो न विद्यते।

लोटि रूपाणां साधनार्थं त्रीणि सूत्राणि अत्र आगतानि। तत्र आमेतः इति एकारस्य आम्-विधानार्थम् सूत्रम्। सवाभ्यां वामौ इति सूत्रेण लोटः स्थाने विहितस्य सकारात् परस्य एकारस्य स्थाने व इति वकारात् परस्य एकारस्य स्थाने अम् इति विधयेते। उत्तमपुरुषे एकारस्य ऐकारविधानार्थम् एत ऐ इति सूत्रमायाति।

लङि तु लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वड्डुदात्त इति सूत्रं बाधित्वा एध्-धातोः अजादित्वात् आडजादीनाम् इति सूत्रं प्रवर्तते। ततश्च आटश्च इति विशेषसूत्रेण वृद्धिर्विधीयते।

विधिलिङि सीयुडागमो विशेषो विद्यते। तत्र अनन्त्यस्य सकारस्य लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इति सूत्रेण सकारस्य लोपो भवति। झप्रत्यये च झेर्जुस् इत्यस्य अपवादतया झस्य रन् इति सूत्रं प्रवर्तते। इटोऽत् इति सूत्रेण लिङादेशस्य इटः अ विधीयते।

आशीर्लिङि सुट् तिथोः इति सूत्रेण तकारस्य थकारस्य च सुट् इति आगमो भवति।

लुङ्लकारस्य झस्य स्थाने अत् विधीयते। सर्वत्र आडागमः च्लिः च्लेः स्थाने सिच् सिचश्च इडागमः सिचः मूर्धन्यादेशः इत्यादीनि कार्याणि भवन्ति।

लृङि रूपसाधनेषु स्यतासी लृलुटोः इत्यनेन स्यप्रत्ययः, अङ्गस्य अट् आट् इति विधानम्, स्यस्य इडागमः, स्यस्य सस्य षकारः इति कार्याणि भवन्ति।

योग्यतावर्धनम्

अत्र पाठे केचन विशेषविषयाः सूत्रगताः प्रक्रियागता वा सन्ति। ते च अत्र आलोच्यन्ते।

अचोऽन्त्यादि टि इति टिसंज्ञाविधायकं सूत्रम्। एकस्मिन् पदे बहूनि अचः भवन्ति। तत्र अच्सु यः अन्तिमः सः आदिः यस्य भागस्य स टिसंज्ञको भवति। यथा एधत इत्यत्र तकारोत्तरः अकारः अन्तिमः अच् सः टिसंज्ञको भवति। तस्मात् परं कोऽपि हल्वर्णः भवति चेत् स एको वा भवतु एकाधिको वा भवतु सर्वं मिलित्वा टिसंज्ञां प्राप्नोति।

सार्वधातुकमपित् इति अतिदेशसूत्रम्। अपित् अर्थात् पिद्भिन्नः यः सार्वधातुकः सः ङिद्वत् भवति। अर्थात् वस्तुतः अपित् सार्वधातुकः ङित् नास्ति। तथापि अनेन सूत्रेण विशेषेण आदिष्टत्वात् सः ङित् भवति।

तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः इति बहुव्रीहिसमासस्य भागद्वयम् अवश्यं ज्ञातव्यम्। तच्च समासप्रकरणे अस्माभिः अवश्यं द्रष्टुं शक्यते। बहुव्रीहिः अन्यपदार्थप्रधानः। तथापि यत्र समस्यमानपदानाम् अन्वयः सम्बन्धो वा अर्थो प्राप्यते तत्र तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। यत्र स सम्बन्धः न प्राप्यते तत्र अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः भवति।

अनेकाल्शित्सर्वस्य इत्येतत् सूत्रं परिभाषा सूत्रम्। अनेन सूत्रेण यः अनेकाल् शित् च आदेशः स सर्वस्य स्थाने भवतीति इदं सूत्रं नियमयति। अत्र लिटस्तझयोरेशिरेच् इत्यत्र तस्य सम्पूर्णस्य स्थाने एश् इति आदेशो भवति यतः एश् इति पदम् अनेकाल्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. टित आत्मनेपदानां टेरे इति सूत्रं व्याख्यात।

२. आतो ङितः इति सूत्रं व्याख्यात।

३. आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य इति सूत्रं व्याख्यात।

४. आमेतः इति सूत्रं व्याख्यात।

५. इटोऽत् इति सूत्रं व्याख्यात।

६. सुट् तिथोः इति सूत्रं व्याख्यात।

७. आत्मनेपदेष्वनतः इति सूत्रं व्याख्यात।

८. आत्मनेपदप्रकरणस्य सारं संगृह्णीत।

९. ससूत्रं रूपाणि साधयत – एधते एधाते एधन्ते एधसे एधे एधामहे। एधाञ्चक्रे एधाञ्चकृषे एधांचकढ्वे एधाञ्चकृमहे। एधाम्बभूव। एधामास। एधिता एधिताध्वे। एधिताहे। एधिष्यते। एधताम् एधस्व एधध्वम् एधै। ऐधत ऐधे ऐधामहि। एधेत एधेरन् एधेय। एधिषीष्ट एधिषीष्ठाः एधिषीय। ऐधिष्ट एधिषत एधिषि।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उत्तराणि- १

१. एध्-धातोः अर्थः वृद्धिः।

२. एधँ वृद्धौ इत्याकारेण धातुरयं धातुप्रकरणे पठितोऽस्ति।

३. एध्-धातुः अनुदात्तः।

४. एध्-धातुः आत्मनेपदी। तस्य धातोः अनुदात्तेत्वात् आत्मनेपदत्वम्।

५. एध्-धातोः आत्मनेपदत्वे अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इति सूत्रं प्रमाणम्

६. एध्-धातुः आत्मनेपदी। अतः तस्मात् धातोः तिबादि नव प्रत्यया नोत्पद्यन्ते।

७. एध्-धातुः सेट्।

८. एध्-धातुः अकर्मकः।

९. एध्-धातो लटि तप्रत्यये शपि प्रक्रियाकार्ये एधत इति स्थिते एकारविधायकं सूत्रं टित आत्मनेपदानां टेरे इति।

१०. अचां मध्ये यः अन्त्यः स आदिर्यस्य तस्य सम्पूर्णस्य टिसंज्ञा भवति।

११. (पुस्तकं द्रष्टव्यम्।)

१२. आताम्-प्रत्ययः सार्वधातुकमपित् इति सूत्रेण ङित्।

१३. आतामः आकारस्य इय् आतो ङित इति सूत्रेण विधीयते।

१४. आतोः ङितः इति सूत्रस्य अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यादिति अर्थः।

उत्तराणि- २

१५. इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इति सुत्रस्य वृत्तिः हि इजादिर्यो धातुः गुरुमान् ऋच्छत्यन्यस्तत आम् स्याल्लिटि।

१६. इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इति सूत्रेण आम् विधीयते।

१७. आम्प्रत्ययः इत्यत्र कीदृशो आम्प्रत्ययः यस्मात् इति अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः।

१८. परस्मैपदम्।

१९. आमः इति सूत्रेण आमः परस्य विद्यमानस्य लुक् विधीयते।

२०. लिटस्तझयोरेशिरेच् इत्यत्र तस्य स्थाने एश् झस्य स्थाने च इरेच् इति यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति सूत्रं नियमयति।

२१. (पुस्तकं द्रष्टव्यम्।)

२२. (पुस्तकं द्रष्टव्यम्।)

२३. एधाञ्चकृढ्वे इत्यत्र ध्वमः धस्य ढविधायकं सूत्रं हि इणः षीध्वं लुङ्लिटां धोऽङ्गात्।

उत्तराणि- ३

२४. एधिता इत्यत्र इड्विधायकं सूत्रं हि आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति।

२५. धि च इत्यत्र धादौ प्रत्यये इत्यर्थः यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषया तदादिविधिना आगच्छति।

२६. धि च इत्यत्र प्रत्यये इति प्रत्यये इति अधिकारस्थत्वात् आगच्छति।

२७. एधिताहे इत्यत्र तासः सस्य हकारः ह एति इति सूत्रेण विधीयते।

२८. लोटः एकारस्य आम्विधायकं सूत्रं हि सवाभ्यां वामौ इति।

२९. एधताम् इत्यत्र आमेतः इति सूत्रेण आम् विधीयते।

३०. एधस्व इत्यत्र एकारस्य वविधायकं सूत्रं सवाभ्यां वामौ इति।

३१. एध्-धातोः लोटि उत्तमपुरुषैकवचने एधे इति स्थिते एत ऐ इति सूत्रं प्रवर्तते।

३२. एध्-धातोः आडागमः आडजादीनाम् इति सूत्रेण विधीयते।

३३. आ एध् ल् इति स्थिते वृद्धिविधायकं सूत्रं हि आटश्च इति।

३४. लिङि झस्य रन्-विधायकं सूत्रं झस्य रन्।

३५. एधेरन् इत्यत्र झस्य रन् इत्यस्य अपवादसूत्रस्य सत्त्वात् झेर्जुस् न प्रवर्तते।

३६. एधिषीष्ट इत्यत्र सस्य षकारः आदेशप्रत्यययोः इति सूत्रेण विधीयते।

३७. एध्-धातोः लुङि ध्वमि ऐधिढ्वम् इति रूपं भवति।

३८. आत्मनेपदेष्वनतः इति सूत्रेण झस्य अदादेश विधीयते।

॥ इति विंशः पाठः ॥